

І. О. АННЕНКОВ, канд. іст. наук, наук співроб НТУ «ХПІ»

**ПРОЕКТ МИКОЛАЇВСЬКОГО ТРУБКОВОГО ТА
ЕЛЕКТРОМЕХАНІЧНОГО ЗАВОДУ: ЗАДУМ І РЕАЛІЗАЦІЯ
(1915–1918 РР.)**

У даній статті на підставі аналізу процесу створення Миколаївського трубкового та електромеханічного заводу надається оцінка його ролі в становленні електромашинобудування в Україні

Ключові слова: «Темвод», електромашинобудування, електротехніка, висадники, флот, озброєння, устаткування, Миколаїв

Вступ. Починаючи з другої половини ХІХ ст. на тренях Російської імперії набирає оберти процес фундації електротехнічних промислових підприємств. На перших порах це були, здебільшого, кабельні заводи, але з кінця 1870-х – початку 1880-х років, окрім них, виникають підприємства, чий профіль продукції охоплює широкий спектр електротехнічних виробів: від електромонтажної апаратури до електричних машин різного призначення. Слід зауважити, що даний процес у Росії протікав нерівномірно як за часом, так і територіально. У першу чергу, заводи окресленого профілю почали з'являтися в Центральному, Північному та Північно-Західному регіонах імперії, а вже з 1890-х років – на Півдні.

Між тим, намагання в українських губерніях створити більш-менш потужні електротехнічні підприємства в цей період не увінчалися успіхом. Наприклад, «Товариство електричного заводу» з капіталом у 500 тис. крб., засноване І. Романовим в Одесі, проіснувало всього чотири роки (1895–березень 1899 рр.). Це обумовлювалося як дещо запізнаним початком фундації такого роду заводів (з-за чого їм було важко протистояти раніше створеним конкурентам), так і певними особливостями регіонального споживчого середовища. Так, індустріальний підйом у Південноросійських губерніях надбав розмаху в 1890-і роки, коли розпочалося інтенсивне освоєння залізрудних та вугільних копалин Донбасу та Наддніпрянщини. Проте промислові структури, що брали активну участь у цьому процесі, приходили на українські трена із новітнім електротехнічним обладнанням, переважно закупленим за кордоном або виготовленим на тих російських підприємствах, які освоїли випуск цих виробів раніше [1, с. 1013–1015; 2, с. 22, 94].

Отже з-за укладених обставин, розвиток електротехнічного виробництва в українських губерніях Росії дещо загальмував, хоча й не зупинився зовсім.

© І. О. Анненков, 2013

Але до початку ХХ ст. більшість із створених в Україні електротехнічних підприємств являли з себе майстерні ремонтно-консалтингово або ремонтно-виробничого профілів. Ситуація змінюється, коли темпи зростання кількості промислових підприємств в Україні почали перевищувати можливості оперативного постачання сюди електротехнічного обладнання з-за меж регіону. До того ж, раніше організовані машинобудівні і металургійні заводи, вугільні копії почали розширюватися та модернізуватися. Усе це сприяло відновленню процесу створення в Україні крупних електротехнічних виробництв, на кшталт, електромеханічного заводу Російсько-Французького товариства в Харкові та появи торговельно-інженерних представництв відомих світових електротехнічних фірм. Іншим чинником впливу на розширення та організацію електротехнічних підприємств на українських тренах Російської імперії, починаючи з 1914 р., стали події I Світової війни, унаслідок яких інтенсивно розвинулися напрями воєнної споживчої зацікавленості у відповідних виробках [3, арк. 29]

Незважаючи на суттєвий вплив останнього з вище наведених факторів на розвиток в Україні електротехнічного виробництва в цілому та електромашинобудівної галузі зокрема, його дослідженню у сучасній історичній науці не приділено суттєвої уваги. Однак саме завдяки ньому в м. Миколаєві відбулася фундація чергового профільного підприємства – «Трубкового та електромеханічного заводу» («Темвод»), що стало ще однією віхою на шляху становлення вітчизняної сфери виробництва електричних машин.

Актуальність. Зважаючи на відсутність відповідних досліджень, дана розвідка історії заводу «Темвод» дозволить певною мірою заповнити існуючий дефіцит такої інформації у проблемі встановлення закономірностей процесу розвитку вітчизняного електромашинобудування.

На **меті** даної роботи стоїть визначення ролі проекту створення «Миколаївського електромеханічного і трубкового заводу» у становленні електромашинобудування України.

Завдання. Виходячи з обраної мети дослідження необхідно відтворити об'єктивну історичну картину щодо організації заводу «Темвод» та проаналізувати ходу цього процесу.

Зазначимо, що до початку I Світової війни в Російській імперії найбільші виробничі потужності в галузі електромашинобудування були зосереджені в дочірніх компаніях німецьких концернів: «Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft» («A.E.G.»), «Siemens und Halske-Schuckert» та «Lamayer». Усі вони, у різному ступені, виконували замовлення Морського міністерства на виготовлення електричних машин для кораблів воєнно-морського флоту Росії. Однак сфера виробництва електромашинного устаткування для кораблів, оснащених мінно-торпедним озброєнням належала, переважно, російським і, переважно – державним (казенним) підприємствам – судновим, механічним та артилерійським заводам. Це обумовлювалося колосальною ефективністю даного виду зброї, а отже – й

певним ступенем секретності щодо конструкцій, оснащення і технологій мінно-торпедних установок. Поряд з тим, Морське міністерство в цей час проводило цілеспрямовану політику завантаження своїми замовленнями, насамперед, вітчизняних виробників. Але такі підприємства були неспеціалізовані за електромашинобудівним профілем, що суттєво впливало на їх продуктивність у цьому питанні. Окреслена ситуація, зрештою, влаштувала Морське міністерство в мирний час, коли витрати бойового ресурсу кораблів та зброї за призначенням мізерні і відбувається процес накопичення як останньої, такі самих суден [4, с. 45].

З розгортанням бойових дій на морі, потреби російського воєнного флоту в мінно-торпедному озброєнні та його носіях значно зросли, тим більше, що інтенсивність військово-морських операцій із застосування саме мін і торпед перевищила очікуваний рівень. Звідти, на 1915 р. загострилося питання виробництва достатньої кількості відповідних спеціальних висадників та електричних машин для мінно-торпедного устаткування. Проблема ускладнювалася ще й тим, що союзники Російської імперії на початок війни дуже відстали від неї та Німеччини в розробці, а головне – у налагодженні виробництва мінно-торпедних засобів ведення бою. Для вирівняння можливостей опору Антанти країнам Троїстого союзу на морі, Росія була вимушена взяти на себе забезпечення союзників цим озброєнням. Достатньо сказати, що лише воєнно-морському флоту Великій Британії упродовж 1914–1915 рр. російські військові моряки передали понад 1 000 плавучих мін, оснащених електрообладнанням системи лейтенанта Калчева. Отже на 1915 р. потреби Морського міністерства Росії в електромашинному обладнанні для мінно-торпедного флоту почали перевищувати можливу продуктивність існуючих виробництв [5, с. 80].

Певним чином, вирішити проблему дефіциту відповідних промислових потужностей удалося завдяки організації у Москві «Трубкового та електромеханічного заводу» на базі частини відокремленого від евакуйованого з Риги до Харкова електромеханічного підприємства «А.Е.Г.». Але означений Московський завод отримав лише 6 % загальної кількості вивезеного обладнання «А.Е.Г.», що не давало спроможності повністю ліквідувати навіть поточний брак у забезпеченні флоту спеціальними висадниками та електромашинами. Ураховуючи ж те, що в 1915 р. уже стало зрозумілим прийняття війною зтяжкого характеру, потреба в них обіцяла бути тривалою та прогресуючою. Таким чином, у Морському міністерстві сформувалася думка стосовно організації потужного відповідного підприємства, бажано, поблизу військово-морських баз російського флоту. Проте на Балтиці ще з довоєнних часів уже існували такі виробничі площі, причому ті з них, що опинилися під загрозою захоплення противником були евакуйовані в район Петербургу. Власне, це й стало збуджувальним мотивом

до пошуку необхідного місця дислокації майбутнього заводу на Чорноморському театрі військових дій [4, с. 82].

З усіх можливих варіантів розташування запланованого до будівництва підприємства, у досліджуваній період найбільш підходящим вимальовувався Миколаїв. У цьому місті знаходилося декілька заводів, на яких виготовлялися кораблі, що мали основним видом озброєння саме міни і торпеди – міноносці та субмарини, існували майстерні з виробництва мін і торпед. У неподалік розташованому Херсоні, на заводі «Вадон» також виготовлялися міноносці. Отже дислокація заводу в Миколаєві дозволяла формувати повністю боєготовий мінно-торпедний арсенал, а разом з тим й електромеханічну частку оснащення для його використання, безпосередньо на місці виробництва носіїв цього озброєння. Немаловажним було й те, що в Миколаєві при заводах «Наваль» і «Россуд», які входили до числа виробників носіїв мінно-торпедного озброєння, малося будівельне бюро «А.Е.Г.». Завданням останнього стояли електроремонтні та електромонтажні роботи на суднах і кораблях, що виготовлялися цими підприємствами та на інших російських суднобудівних заводах Чорноморського басейну. Кількість лише фахового персоналу цього відділення «Загальної Компанії Електрики» («З.К.Е.»), як іменувалося Російська дочірня компанія «А.Е.Г.» у цілому, складала 229 чол. Звідси, при фундації нового виробництва електротехнічного профілю дана установа цілком могла забезпечити кваліфікаційну підготовку робітників. До того ж, у даному регіоні (в Одесі) та сусідньому (у Катеринославі) знаходилися дві з трьох російських електротехнічних шкіл [6, с. 378–379; 7, арк. 144; 8, с. 185].

Таким чином, зважаючи на всі наведені обставини, Найвисоке затвердженням 15 липня 1915 р. Особливим журналом Ради Міністрів, 10 липня того ж року Морському міністерству було вказано приступити до організації у Миколаєві казенного трубкового та електромеханічного заводу, що отримав скорочену назву «Темвод». Його керівником був призначений полковник Левицький. Під нове підприємство відводилися приміщення і територія канатного заводу, а також механічна майстерня Миколаївського порту та споруди Мінного двору. Практично за півроку, до 1 січня 1916 р. необхідні для початку розміщення устаткування будівельні роботи були здійснені на стільки, що стала можливою установка верстатів та енергогенеруючого обладнання [9, арк. 19; 10, арк. 1].

Між тим, саме постачання верстатного устаткування ускладнила швидкий пуск до експлуатації «Темводу». Унаслідок особливого характеру виробництва, потреби підприємства не могли бути повністю задоволені вітчизняними верстатобудівниками, оскільки більшість з необхідних для дотримання технології виробництва верстатів у Росії не виготовлялося. Тому, переважна кількість такого устаткування була замовлена в США, менша частка – в Англії, Швеції та Данії. Причому, номенклатура замовленого обладнання визначалася виходячи не лише з поточних технологічних вимог,

а й з перспективою використання в справі вдосконалення технічного рівня продукції [9, арк. 19].

У цілому ж, дольовий розподіл верстатного обладнання загальною кількістю близька 400 одиниць, за місцем його виготовлення, приблизно розподілювався в наступній пропорції: 60 % – закордонне, 40 % – вітчизняне устаткування. Однак з-за ускладнень транспортування викликаних воєнними діями, на середину 1916 р. на «Темвод» було доставлено лише 4 іноземних верстати. Російських же верстатів на цей час доставили 70 одиниць, але для допоміжного виробництва. З решти 100 верстатів вітчизняного виготовлення, що повинні були вже знаходитися на «Темводі», у дорозі знаходилося 19, інші потрапили на завод у другій половині 1916 р. Отже комплектування підприємства російським обладнанням завершилося на початку 1917 р., а іноземними продовжувалося протягом усього 1917 р. і до початку громадянської війни в Росії остаточно не завершилося [10, арк. 2].

Зважаючи на вказаний порядок формування матеріально-технічної бази «Темводу» зрозуміло, що на момент соціальних перетворень в Російській імперії завод не міг розвинути заплановані потужності. Крім того, на сьогодні достеменно не відомо, на які конкретно обсяги і номенклатуру продукції була розрахована виробнича програма заводу. Однак архівні документи Державного архіву Миколаївської області дозволяють говорити, що певну кількість партій висадників на ньому було виготовлено. Стосовно ж приладів управління артилерійським вогнем та електромеханічного устаткування для носіїв мінно-торпедного озброєння, то некомплект необхідного верстатного обладнання не дав спроможності налагодити їх стале виробництво. Поряд з тим, соціальні заворушення в Росії привели до падіння трудової дисципліни, а наступні ним революційні події – до втрати замовлень, що, в цілому, паралізувало роботу підприємства. Залишившись без фінансування, завод стрімко збанкрутів і, враховуючи політичну ситуацію, у березні 1918 р. був закритий [11, с. 34].

Висновок Таким чином, Миколаївський трубковий та електромеханічний завод проіснував усього трохи більше двох з половиною років, з яких, фактично, працював лише рік, та й те не на повну потужність. Тому, навряд чи можна стверджувати про вагомий внесок цього підприємства протягом досліджуваного періоду в розвиток українського електромашинобудування. Проте не слід і недооцінювати роль проекту «Темводу» в організації галузі виробництва електричних машин в Україні, оскільки накопичений при його здійсненні досвід, кадри та матеріально-технічне оснащення стали одними з складових основи тих заходів із організації електромашинобудівного комплексу республіки, що вживалися в наступні роки.

Список літератури: 1. *Список фабрик и заводов России : каталог-справочник по официальным данным фабричного, податного и горного надзоров / [сост. ред. «Торгово-промышленная газета»*

и «Вестник финансов»]. – М., СПб., Варшава : Торговый дом «Л. и Э. Метцль и К°», 1910. – Т. 2. – 1910. – 1418 с. **2.** *Микулин А. А.* Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства, Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 г. / А. А. Микулин. – Одесса : Акционерное Южно-Русское общество печатного дела, 1899. – 2-е изд. – 326 с. **3.** *Держархів* Харківської області, ф. Р-1354, оп. 1, спр. 146, 145 арк. **4.** *Очерк истории Харьковского электромеханического завода* / [В. В. Суздальцев, А. Е. Кучер, Б. М. Щербаненко и др.]; под. ред. А. А. Вознесенского. – Х : Прапор, 1965. – Ч. 1: Рабочие завода «Унион»-ВЭК в борьбе против самодержавия и капитализма (1888–1917). – 224 с. **5.** *Балуев В. К.* Развитие военно-инженерной электротехники: Краткий исторический очерк / В. К. Балуев. – М. : Воениздат, 1958. – 168 с. **6.** *Рижева Н.* Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н. Рижева. – К. : «П. П. Сергійчук М. І.», 2008. – 476 с. **7.** *Держархів* Миколаївської області, ф. 302, оп. 1, спр. 28, 389 арк. **8.** *Анненков І.* Історія формування об'єктивних передумов інтенсифікації розвитку електромашинобудування в Україні в період соціалістичної індустріалізації 1928 – 1941 рр. / І. Анненков // Аркасівські читання : матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції (26–27 квітня 2013 р.). – Миколаїв : МНУ, 2013. – С. 184–186. **9.** *Держархів* Миколаївської області, ф. 301, оп. 1, спр. 1, 135 арк. **10.** *Держархів* Миколаївської області, ф. 301, оп. 1, спр. 10, 25 арк. **11.** *Миколаївський* Обласний Державний архів: Путівник / [упорядники: В. В. Блябліна, Г. С. Галдіна, С. О. Голосна та ін.]; під. ред. Ш. С. Людковського. – К. : Наукова думка, 1966. – 295 с.

Надійшла до редакції 11.05.2013 р.

УДК 621.3(09)

Проект Миколаївського трубкового та електромеханічного заводу: задум і реалізація (1915–1918 рр.) / І. О. Анненков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Історія науки і техніки. – Х. : НТУ «ХПІ», 2013. – № 68 (1041). – С. 3–8. – Бібліогр.: 11 назв.

В данной статье на основе анализа процесса создания Николаевского трубчатого и электромеханического завода дается оценка его роли в становлении электромашиностроения в Украине

Ключевые слова: «Темвод», электромашиностроение, электротехника, взрыватели, флот, вооружение, оборудование, Николаев

This article assesses the role of Nicholaev pipe and electromechanical plant in the development of electrical engineering in Ukraine, based on the analysis of the plant creation process.

Keywords: "Temvod", electrical machinery, electrical, fuses, navy, weapons, equipment, Nikolaev

УДК 621.9.002(477)

Н. Г. АННЕНКОВА, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

ВПЛИВ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ У СФЕРІ МЕТАЛОПРОМИСЛОВОСТІ НА РОЗВИТОК ВИРОБНИЦТВА ВЕРСТАТНОЇ ПРОДУКЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У даній статті розглянуто вплив митної політики Російської імперії у сфері металопромисловості на розвиток виробництва верстатного обладнання на українських теренах у другій половині ХІХ століття.

© Н. Г. Анненкова, 2013